

ОСТРОЗЬКА БІБЛІЯ НА ТЛІ МОДЕРНИХ НАУКОВИХ ВИДАНЬ

Рафаїл Турконяк

Національний університет «Острозька академія», Острог

Гене́за праці над Острозькою Біблією

Праця над Острозькою Біблією розпочалася з бажання слуги Божого патріарха Йосифа Сліпого, щоб хтось переклав Біблію зі старослов'янської, або церковнослов'янської, мови українською. Перед тим до нього звернулися владика Української Католицької Церкви з проханням подбати про переклад, необхідний для церковних відправ, бо в наявних не було всіх книг, що входять до слов'янського канону. На той час усі переклади Старого Завіту було зроблено з єврейського тексту.

Оскільки на Заході в 1970-х роках повна Біблія старослов'янською мовою була рідкістю (адже після Другої світової війни їх не друкували), то працю було розпочато від Нового Завіту, з Євангелій, використовуючи Єлизаветинське видання. У процесі роботи виникла думка, що краще використовувати тексти не з російського синодального видання (фактично Єлизаветинської Біблії), а з першої повної Біблії старослов'янською мовою, яка вийшла друком в Острозі у 1581 р. Для цього придбано з Оксфордської бібліотеки (Англія) на фотоплівці повний текст.

Згодом постало питання: чи не краще робити переклад із грецького тексту, ніж із церковнослов'янського, оскільки обидва відповідали своїй добі, а біблійна наука за той час пішла далеко вперед завдяки появі критичних текстів¹, як єврейських, так і грецьких, а також завдяки віднайденню древніх рукописів Святого Письма в Кумрані²?

---

¹ Критичне видання Святого Письма – це наукові праці, в яких наявні тексти порівнюються на основі тексту, що вважається найправильнішим, а відхилення від нього подаються в покликаннях та коментарях.

² Кумран – місцевість біля Мертвого моря, де в 1947 р. було знайдено древні рукописи. Спершу вчені вважали, що це бібліотека єврейської секти есенів. Деякі

Виникла потреба порівняти текст Острозької Біблії з грецьким, оскільки він є перекладом LXX³. Доступним на той час був тільки грецький текст Ральфа⁴. Під час порівняння Книги Буття було виявлено так багато розбіжностей, що вирішили на деякий час припинити працю, вважаючи недоцільним у літургійних відправах робити переклад зі старослов'янської Біблії.

Однак ідея перекладу старослов'янської, чи церковнослов'янської, Біблії лишалася актуальною, тому розпочато працю над Новим Завітом, науково-критичні видання якого були доступні. Зокрема для порівняння текстів використовували видання Нестле-Аланда⁵.

Після порівняння старослов'янського і грецьких текстів виявилось, що старослов'янський був дослівним перекладом грецького, більшість відхилень від якого знайдено в науковому апараті, де подано відповідники та перелік рукописів, котрі мали таке саме прочитання, що й Острозька Біблія. Надалі працювали лише над Новим Завітом, спершу в рукописній формі, а з початку 1980-х років текст перекладу перенесено на електронні носії.

З 1991 р. розпочався новий етап праці над Острозькою Біблією, бо на прохання Українського біблійного товариства взяли наново перекладати з критичного грецького тексту; для цього придбано критичні тексти, видані в Геттінгенському університеті (Німеччина)⁶. Робота над перекладом грецького тексту тривала до 1998 р., опісля знову відновилася активна праця над Острозькою Біблією. Тепер уже переклад старослов'янської Біблії робили не для використання в богослужіннях, а з метою дослідження старослов'янського варіанта, зокрема – з яких джерел його зроблено та чи / і як він впливав свого часу на пізніші церковні видання.

Для цього виявилось корисним Геттінгенське видання, бо воно подає не лише критичний текст, зроблений на основі численних грецьких рукописів, а й – у покликаннях – детальний перелік грецьких та латинських

з новіших дослідників висунули припущення, що це бібліотека Єрусалимської святині, схована перед початком облоги Єрусалима в 68 р. по Р. Х.

³ Септуагінта (LXX) – грецький текст Старого Завіту, що одержав назву від грецького слова «сімдесят», бо приблизно стільки перекладачів працювало над перекладом.

⁴ *Septuaginta, id est Vetus Testamentum graecae iuxta LXX interpretes* / ed. A. Rahlfs, Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft 1979.

⁵ E. Nestle, K. Aland, *Novum Testamentum*, 26 ed., Stuttgart 1979.

⁶ *Septuaginta: Vetus Testamentum Graecum*, Auctoritate Academiae Scientiarum Gottin-gensis editum, t. I-XVI, 1974-1999.

різночитань і список оригіналів, що їх містять. При порівнянні виявилось, що для більшості різночитань, які є в Острозькій Біблії, можна знайти відповідники в різних грецьких чи латинських рукописах.

На жаль, праця не була закінчена⁷, тому для книг, яких бракувало⁸, використали видання Ральфса⁹, за винятком тих, переклад яких зроблено з латинської, а не з грецької мови. Для книг, перекладених острозькими вченими з латинської¹⁰, використано критичне видання Вульгати¹¹. Остаточно роботу над церковнослов'янським текстом Острозької Біблії і над її перекладом завершено наприкінці 2004 р.

Видання Острозької Біблії

XVI ст. – це доба Реформації, час, коли відбулися великі перемиї в суспільстві, а у християн зродилося прагнення повернутися до витоків – Святого Письма. Здебільшого домінували дві течії. Одна прагнула того, щоб Святе Письмо ширилося рідною, людям зрозумілою мовою, а друга намагалася зберегти наявний церковний порядок, зберегти за Церквами право вирішувати, які книги треба друкувати і подавати своїм вірним. Реформатори на Заході видавали щораз кращі переклади, а Римо-Католицька Церква, натомість, виходила з новими науково опрацьованими виданнями Вульгати – тексту, написаного латинською мовою. Так у 1590 р. появилсь текст Вульгати, відомий під назвою Сикстової (*Sixtina*), а в 1592 р. – Климентової (*Clementina*; часом звана також Сиксто-Климентовою), який і став основним текстом Святого Письма для всіх римо-католицьких вірних.

Подібні течії спостерігаємо в тому часі і в Україні. З'являються численні переклади, переважно Нового Завіту, рідше – книг Старого Завіту. Натомість Церква відмежовується від того руху і прагне видати Святе

⁷ На сьогодні видано такі книги: Буття, Вихід, Левіт, Числа, Второзаконня, 1 Езри, 2 Езри, Неемії, Естери, 1 Макавеїв, 2 Макавеїв, 3 Макавеїв, Йова, Псалми, Мудрості, Сираха, Ісаї, Єремії, Плач Єремії, Варуха, Єзекиїла, Даниїла, Йосії, Йоїла, Амоса, Авдія, Йони, Міхея, Наума, Аввакума, Софонії, Аггея, Захарії, Малахії.

⁸ Видання Ральфса використано для таких книг: Ісуса Навина, Суддів, Рути, 1-4 Царів, 1-2 Параліпоменон, Приповідок, Проповідника, Пісні Пісень.

⁹ Грецький текст складений на основі трьох найстаріших грецьких рукописів: В (Ватиканського), S (Синайського) і A (Олександрійського).

¹⁰ З латинської мови зроблено переклад таких книг: 3 Езри, Товита, Юдити.

¹¹ *Biblia Sacra Iuxta Vulgatam Versionem / adiuvantibus Bonifatio Fischer OSB, Iohanne Gribomont OSB, H. F. D. Sparks, W. Thiele, recensuit et brevi apparatu instruxit Robertus Weber OSB, Editio altera emendata, t. II, Stuttgart: Württembergische Bibelanstalt 1983.*

Письмо традиційною для неї мовою – старослов'янською. Тут, напевно, немало роль відіграло й протистояння полонізаторській експансії тодішньої Римо-Католицької Церкви. Наш народ, будучи від природи традиціоналістським і позбавленим своєї державності, добачав в обороні своєї Церкви та її мови оборону власного народу і своєї самобутності¹².

Таку ж думку засвідчують слова з передмови князя Константина Острозького, який, цитуючи Святе Письмо, пише:

внѣгда бо видѣхуть цѣрковь хѣв ѣтпноу ѣго кровїю нскѣплѣнью ѡ клѣпкы законныа, ѡ всюду врагы прогнѣвѣщениа попираемѣ, и нещѣпными болии пришѣшими в мирѣ безмѣрдїа пожирѣемѣ. пѣвже поминахуть словеса прѣрѣскаа, нѣже нѣбѣогда и гѣ нашѣ їе хѣ рече. жалостѣ дѡмѣ пѣвоего смѣстѣ ма. кѣто бо ѣстѣ ѡ блѣговѣрныхѣ, и бѣоразумныхѣ. ѣгоже не пѣвже жалостѣ зрѣще бѣхостѣ цѣркве хѣбы на падѣнїе клонѣщѣса. или кѣто не смиригѣса, и не смѣтнѣса видѣ виноградѣ бѣгомѣ насѣженым, ѣгоже обѣтѣмаюгѣтѣ вѣн мнѣмохѡдѣщен пѣтѣе разорѣнїа рѣди ѡплоговѣ ѣго, и погѣдаегѣтѣ и нѣнокѣ днѣи, и вѣпрѣтѣ ѡ лѣга ѡзобѣ и. и никѣтѣже можѣ спѣтнѣ прогнѣвѣ нѣросѣтнѣ ѣго скѣдѡстнѣ рѣ дѣховныа брѡна, ѣже ѣстѣ слово бѣжїе. или кѣто не ѡумилѣ ѣрѣа своѣего, и не плачѣса зрѣще разорѣнїе цѣркве хѣбы и неспрѡвѣрженѣ хвалѣ ѣго. и нѣко волци пѣщѣцы нещѣдно расхѣщаю и распѣжаю ѡбѣче спѣдо хѣбо. разлѣчныа бо сѣбѣспѣтнѣ, и мнѡго ѡбразныа лѣкѣвѣстѣва ѡбѣстѣпѣтѣ ны¹³.

Тоді повного видання Біблії церковнослов'янською мовою не було, і люди, які хотіли її читати, послуговувалися чеськими або польськими перекладами. Князь Острозький, бачачи загрозову ситуацію і бажаючи

¹² Д. Дорошенко, *Нарис історії України*, Львів: Світ 1991, 171.

¹³ «Адже коли я побачив, що Церкву Христову, яка Його чесною кров'ю викуплена від клятви закону, з усіх сторін топчуть вороги-противники і її пожирають безпощадні вовки, що прийшли у світ, тоді згадав я слова пророка, які колись промовив і Господь наш Ісус Христос: “Ревність дому Твого з'їла мене”. Бо кого з вас, що вірні та побожні, не огорнув жаль, коли бачите, як древня Христова Церква клониться до упадку, або хто не відчує впокорення і не засмутиться, бачачи, як Богом засаджений виноградник обскубує кожний, хто йде дорогою, тому що знищена його огорожа і на ньому пасеться дикий осел, і його погриз дик польовий. І ніхто не спроможний протиставитися його люті через брак духовної зброї, якою є слово Боже. Або в кого серце не сповниться жалощами і хто не заплаче, коли дивиться на руїну Церкви Христової та в землю затоптану її хвалу, і бачить як жорстокі вовки безпощадно грабують і розганяють стадо Христових овець. Адже нас оточили різні вороги і різнородні нещастя» («Вступ князя К. Острозького» // *Острозька Біблія: Вступи, гравири, дослідження*, Львів: УБТ 2005, 11; оригін.: *Острозька Біблія*, Пзв).

запобігти відходу народу від рідної Церкви, вирішив видати повний текст Біблії й поклопотати про переклад Сімдесятох рідною мовою для всіх східних Церков.

Із цією метою князь Константин подався на пошуки повного тексту Біблії, і довідавшись, що така існує в Москві, доклав усіх зусиль, щоб її отримати. У цьому посприяв йому Михайло Гарабурда, що на той час був писарем Великого Литовського князівства. Про цю Біблію ходили чутки, як зазначає князь, що вона дуже давня і перекладена з тексту Сімдесятох ще в часи Володимира Великого – хрестителя Русі¹⁴.

Тут виникає запитання: чи коли-небудь у минулому було зроблено переклад усіх книг Святого Письма церковнослов'янською? З певністю відповісти «так» або «ні» ми сьогодні не можемо. До нас не дійшов жоден повний або частковий переклад Біблії, а лише поодинокі книги, які ніколи не були частиною однієї збірки. Дехто стверджує, що св. Методій переклав усі книги Святого Письма під кінець життя, і про це згадано в його «Житті»¹⁵. Інші стверджують, що було зроблено переклади, однак вони не збереглися до наших часів у повному обсязі¹⁶. А ще інші вважають, що святі брати Кирило і Методій переклали Євангелія, Псалтир та Апостол, а всі інші книги – їхні учні¹⁷.

Наскільки нам сьогодні відомо, св. Кирило і Методій передовсім переклали всі книги, потрібні для богослужінь. Це, здебільшого, Новий Завіт, книги Псалмів та паремій, а решту вже після їх смерті перекладали їхні учні впродовж століть, відповідно до потреби. До такого висновку спонукають і наявні на сьогодні рукописні матеріали, зокрема і той факт, що книги паремій були в широкому вжитку ще до появи Біблії. Більшість рукописних матеріалів на сьогодні збереглася в північних землях. Основною причиною були лихоліття та постійні війни на українських теренах. Вони ж і посприяли поступовому перенесенню культурного життя на північ. Ще за часів Русі одним із найважливіших таких центрів був Новгород. Він, як і Київ, мав свою бібліотеку та свій центр – скрипторій, де переписували книги. Саме там у 1499 р. укладено текст Біблії, який згодом стане відомий під назвою Геннадіївської. У Новгороді, що не знав татарської навали, бібліотека постійно зростала новопереписаними книгами. Ще один чинник, що посприяв укладенню повного списку

¹⁴ Там само, 12 (*Острозька Біблія*, III).

¹⁵ А. А. Алексеев, «Библия в церковнославянской традиции» // *Церковный вестник* 5 (2003) 55-57; Р. К. Цуркан, *Славянский перевод Библии*, Москва 1988, 109.

¹⁶ И. А. Чистович, *История перевода Библии на русский язык*, репр., Москва 1999, 11.

¹⁷ Цуркан, *Славянский перевод Библии*, 106-107.

Святого Письма, – присутність тут еретиків, які опиралися на Біблію. У боротьбі з ними архієпископ Геннадій був змушений шукати тексти всіх книг Святого Письма.

Спершу зроблено перевірку всіх наявних рукописів і виявлено, що немає всіх книг або вони неповні. Зокрема були відсутні: 1 і 2 Параліпоменон, 1-3 Езри, Неємії, Товита, Юдити, Премудрості Соломона, 1 і 2 Макавеїв. У Книзі Естери не було другої половини, а першу перекладено з єврейського тексту. В Єремії не було розділів 1-25 і 46-51, а в Єзекиїла – 45-го і 46-го¹⁸. Деякі книги доповнено з Вульгати, а в деяких – Ісуса Навина, Приповідках, Премудрості Ісуса, сина Сираха – помітні впливи латинського тексту. До того ж, і самі книги впорядковано за списком, поданим у Вульгаті. Працю виконував чернець-домініканець, хорват за національністю¹⁹. Дехто припускає, що тоді на північних землях не було нікого, хто міг би працювати з грецькими текстами, і тому для цієї роботи використано друкований текст Вульгати²⁰.

Книги, які вже існували, були працею різних перекладачів різних часів та різних країн. Більшість текстів, без сумніву, перекладено з грецької; деякі – з грецьких оригіналів (П'ятикнижжя Мойсея, книг Ісуса Навина, Суддів, Рути, Царств, Псалмів, Приповідок Соломона, Проповідника, Премудрості Ісуса, сина Сираха); а деякі – запозичено з різних збірників (Йова, Пісня Пісень, 12 пророків). Переклади презентували різні типи грецьких текстів: одні відповідали списковій кодексу А, інші ж – кодексу В²¹. Завдяки праці Горського-Невоструєва встановлено, що найкраще перекладено П'ятикнижжя Мойсея, книги Ісуса Навина, Суддів, Рути, Псалмів, Йова, за винятком трьох перших розділів, і Пророків, за винятком двох розділів, які перекладено з латини. Найгіршими за якістю перекладу виявилися 1-4 Царств²².

Новгородська Біблія Геннадія не була такою, про яку мріяв князь Константин Острозький. Її не виготовив князь Володимир Великий, як дехто твердив, а вона була лише збіркою різних текстів різних часів, з яких деякі (як П'ятикнижжя) могли походити і з часів Кирила і Методія, деякі (як Книга Естери) мали мішане походження, а інші – свіжоперекладені з латини, щоб заповнити прогалини, які тоді існували в Біблії.

¹⁸ Цуркан, *Славянський переклад Библии*, 191.

¹⁹ Там само, 192; Чистович, *История перевода Библии на русский язык*, 12.

²⁰ Цуркан, *Славянський переклад Библии*, 207-208.

²¹ Там само, 196.

²² Там само, 198.

У слові князя Константина сказано, що

птаже і иныѣхъ библіи много изобрѣтѣхомъ, различныхъ писменъ, и языковъ. и сѣхъ слѣдованіемъ испытати повелѣхомъ. аще вѣн стъгласуются въ всемъ бжтвенномъ писаніи. и обрѣтѣся много различно, не поікмо разньствіа, но и разбраченіа. чесо ради бѣліе смѣщеніе пріахомъ. и семъ же наважденіемъ прогнѣвника всакому добру дїавола, много разорителен, и хуаниковъ. сѣа преславыа, и неизреченыа бѣщи показовашеса. помощники же изидателен велии мало. Се же вѣе оубѣдѣхъ извѣстнѣ. въ оудиленіи и размысленіи бѣт велицѣ. нещѣа нѣко неоудѣбно сїе дѣло пресѣе стъвергшиптиса можетъ вниѣти ради сицевыхъ. и сѣ размыслѣа въ срци своѣмъ, аще дѣлати, или пресѣати по семъ же хуждѣшее размысленіа моѣго бѣ птако хоптѣшѣ. покорити изволихъ лѣшѣмъ²³.

Отримавши з Москви Біблію і перевіривши її текст, князь Константин і острозькі вчені були вельми розчаровані. Вони розуміли, що такий текст друкувати не можна. Зі сказаного можна зробити висновок: вони сподівалися отримати текст, його перевірити, виправити й видрукувати без зайвих зусиль. Розчарування було настільки великим, що виникло питання, чи взагалі братися до підготування й друку повної Біблії. Скільки часу минуло, поки ухвалили рішення таки приступити до діла, нам невідомо. Однак його таки ухвалили і послали людей збирати рукописи по всій Європі, а особливо по слов'янських монастирях на Балканах та в Царгороді. Пошук рукописів та стародруків зайняв декілька років, і щойно після збору великої кількості різних текстів можна було приступити до праці.

Тепер виникає запитання: який текст використали для перекладу чи виправлення наявних слов'янських рукописів? Про це в передмові сказано так:

...книгъ бо и книгочіи нѣкоже прѣречеса настоіцѣмъ дѣлу пресѣмъ, по достоінію изобрѣтѣд. с ними же купно, и стъ инѣми многими

²³ «Ми також знайшли і багато інших Біблій, різні письма та різними мовами, і наказали дослідити їх вміст, чи всі узгоджуються в усьому Божественному Писанню. І знайдено багато відмінностей, не лише відмінності, але і зіпсутий текст, що нас дуже розчарувало. До цього ж, нашптуванням диявола, супротивника всякого добра, повстало багато противників і хулителів цього преславного й небуденного діла, а видавців-помічників дуже мало. Це ж усе я дослідив докладно і був дуже здивованим та замислився, вважаючи, що нелегко буде завершити це пресвяте діло з таких причин. І так роздумуючи у своєму серці чи робити, чи перестати, тоді, тому що так забажав Бог, я постановив мої негативні думки підкорити добрим...» («Вступ князя К. Острозького», 12 (*Острозька Біблія*, III)).

наказаными добръ въ писаніи бжтвенї доволно совѣтпваѣ. ѿ сѣ
 оѣцими совѣтпѣ, і изволѣемъ єдиномысльнѣ, зѣдъ дрѣвнаго
 писаніа славнаго, ѿ глѣбочаишаго нѣзыка, ѿ писма єллинскаго. ѿ
 ѡбъ блженныхъ ѿ бгомудрыхъ преводниковъ, на оумолѣнїе желаемое
 книгорачителѣ птоломеѣ филаделфа царѣ єгѣпска. ѿ нѣзыка єврейска
 во єллинскїи преведѣнью избрѣхъ. она же пѣче ѿнѣ множає со
 єврейскою ѿ словенскою сѣглашашеса. ѿ сего въ всемъ неизмѣнно, ѿ
 несуменно послѣ довапти повелѣхъ²⁴.

Передовсім обрано за основу грецький текст Сімдесятьох, як цього вимагала традиція східних Церков, однак цікавим є твердження, що вибраний текст був близьким як до слов'янського, так і до єврейського. Отже, було бажання подати варіант, максимально наближений до обох традицій, враховуючи їхні особливості.

В Острозі безперечно послуговувалися обома тоді наявними друкованими виданнями Святого Письма грецькою мовою: Комплютенським (*Complutensis*) і Альдинським (*Aldina*). Упорядники могли мати і рукописний грецький текст, придбаний у Царгороді, однак про це достеменно не відомо, бо в передмові не зазначено, які саме тексти знайдено в Царгороді. Крім них, в Острозі мали тексти Вульгати, староеврейські та різних слов'янських і неслов'янських перекладів²⁵.

Комплютенська Біблія – це текст, виготовлений із «Гексапли» Оригена. Він вийшов шістьма томами в 1514-1518 рр., але його почали розповсюджувати після 1520 р. На те, що острозькі вчені послуговувалися цим стародруком, вказує багато місць, але обмежимося кількома. У Бутті 10:2-4 імена подано за читанням, що є в Комплютенсісі; в Бутті 31:52 слов'янський текст має вставку:

ѣтъ (ѿ) послѣхъ (єсть) междѣ мною ѿ птобою. ѿ рече лаванъ іаковъ се
 могла (послѣхъ) ѿ столпѣ ѿи.

²⁴ «...Бо, як раніше було сказано, знайшов я потрібні книги і працівників для пресвятого цього діла. Добре порадившись із ними і з багатьма іншими, що добре вишколені в Божественних Писаннях, і зі спільною порадою та однозгідним рішенням я вибрав список древнього славного письма і преглибокої мови, і тексту грецького, 72-ма блаженними й богомудрими перекладачами на ревне благання любителя книг Птоломея Филадельфа, єгипетського царя, перекладений з єврейської мови на грецьку. Він більше, ніж інші, годився з єврейським та грецьким текстами, і я наказав в усьому його держатися упевнено і без змін» («Вступ князя К. Острозького», 13 (*Острозька Біблія*, III-IIIзв)).

²⁵ Цуркан, *Славянський переклад Библии*, 213.

Альдинська Біблія, надрукована у Венеції 1518 р., містить текст, близький до Ватиканського кодексу (В). Докази щодо його використання численні, але тут наведемо три: Буття 3:2 – бракує у слов'янському тексті «тѣ ѿфєи», цього немає і в деяких рукописах та Альдині; Буття 3:9 – у слов'янському тексті відсутнє «κύριος», його також немає в деяких рукописах та Альдині; Буття 32:24 – у слов'янському тексті є слово «А́бѡдѣ», натомість грецький має «τοῦ Ιαβωκ», однак таке ж поняття є в Альдині.

Єврейський текст уперше вийшов друком у Венеції в 1518 р., а відтак його передруковано в Антверпені 1571 р. Обидва могли бути в Острозькій бібліотеці. Оскільки на наших землях проживало багато євреїв, то вони також могли мати доступ до рукописів. Важко визначити, де саме використано єврейський текст для виправлення слов'янського, бо коли є відхилення від грецького варіанту, то такий самий текст має латинська Вульгата, а тому ймовірніше, що тлумачення запозичене з неї, ніж з оригінального єврейського.

Текстів Вульгати від часу видання Гутенбергом Біблії в 1456 р. появилось декілька, але, на нашу думку, найважливіший той, що виданий в Лювені у 1547 р. Він був уже з поправками і став загальноприйнятим. Пізніше його замінить видання 1590 р. (*Sixtina*), а відтак – 1592 р. (*Clementina*). На той час це було найавторитетніше видання латинського тексту. Без сумніву, в Острозі мали тексти Вульгати – хоча б тому, що три книги Старого Завіту (3 Езри, Товита і Юдити) перекладено безпосередньо з латинської, а не з грецької мови. Порівняння текстів із критичним виданням Вульгати показує, що основним був цитований як «с» та відомий під назвою Сиксто-Климентової (*Sixto-Clementina*). Однак, як уже зазначалося, таке видання з'явилося в 1590-1592 рр., після появи Острозької Біблії, тому найправдоподібніший кандидат – Вульгата, що вийшла в Лювені, до якої вже було впроваджено численні правки і яка мала великий авторитет на Заході.

Що ж стосується інших перекладів Святого Письма, то можемо з певністю ствердити, що в розпорядженні острозьких учених були польські та чеські переклади, бо їх згадано наприкінці Третьої книги Макавеїв²⁶. Однак, можливо, вчені мали також Біблії, писані німецькою та французькою мовами.

В основі Острозької Біблії були різні слов'янські тексти, виправлені згідно з зазначеними стародруками і рукописами. Загалом, Старий Завіт

²⁶ Ця книга відсутня в інших Бібліях, зокрема у слов'янській, латинській, польській, натомість є тільки в грецькій та чеській. Але ми її не відкинули. *Острозька Біблія*, 30.

притримується викладу Олександрійського кодексу (А) зі своєрідними відхиленнями. Деякі старозавітні книги було виправлено, а деякі – наново перекладено з грецької (Естери, Пісня Пісень і Премудрість Соломона) чи латинської (3 Езри, якої немає грецькою мовою; Товита та Юдити) мов²⁷. Єдине місце в усій Острозькій Біблії, яке яскраво вирізняється, – це Естери, з 12с (Е2) по 12s (Е18). Цей уривок – текст листа Мардохея від імені царя Артаксеркса до всіх підданих імперії. Його особливість у тому, що до і після того місця переклад точно передає грецький текст, а він – вільний, і його неможливо порівняти ні з грецьким, ні з латинським. Тут перекладачі (цю книгу було наново перекладено) або мали текст, на сьогодні втрачений, або, можливо, не виправили слов'янського перекладу.

Новий Завіт переважно відображає загальноновживаний текст, який також відомий під назвою «койне» – спільний. Трапляються відхилення в тексті Нового Завіту, і здебільшого можна знайти грецькі рукописи, які мають подібне читання. Рідко трапляються додатки, які неможливо підтвердити рукописами.

Старослов'янська мова – це загальноновживана стара мова зібраних текстів. Такою ж написано ті книги, які довелося перекладати з грецької чи з латинської. Франц Міклошич, який був професором Віденського університету, так високо оцінив працю наших острозьких науковців, що додав Острозьку Біблію до джерел, які використовував для створення старослов'янсько-грецько-латинського словника²⁸.

Нам потрібно повідомити читачеві, що в Острозі тоді не було таких науково-критичних видань, які маємо сьогодні, тому ми не можемо звинувачувати острозьких вчених у тому, що вони працювали не по-науковому, коли використовували різні тексти. Сьогодні в науковому світі вважається недоречним творити текст, у якому змішано грецьку і єврейську традиції, однак у XVI ст. таких застережень не було. Острозькі вчені дотримувалися наукових канонів свого часу і виготовили високоякісний переклад, який науково не тільки не поступався кращим перекладам того часу, а й перевершував їх. Ми могли б означити їхню працю як спробу зробити наукове, виправлене за оригіналами видання Святого Письма. Подібним займалася тоді лише Римо-Католицька Церква, яка готувала Сиксто-Климентове видання Вульгати. І як видання Вульгати 1592 р. стало міродайним для їхньої Церкви до найновіших часів, так і Острозька

²⁷ Цуркан, *Славянський переклад Библии*, 213.

²⁸ F. von Miklosich, *Lexicon Palaeoslovenico-Graeco-Latinum*, Wien 1862-1865, пере-вид. 1963.

Біблія – міродайна для всіх слов'ян. Текст, укладений острозькими вченими, досі є основою всіх церковнослов'янських видань.

Чимало вчених, як українських, так і серед північних сусідів, стверджують, що Острозька Біблія – це дещо виправлена Біблія Геннадія. Насправді це не так. Це самостійно зроблений, науково опрацьований переклад острозьких вчених, у якому від Геннадіївської Біблії залишилося дуже мало. Тут варто пригадати слова І. Є. Євсєєва, професора Петроградської духовної академії: «Значение Геннадиевской Библии как основы Острожской Библии приходится значительно ослабить. Острожскими исправителями проявлены были значительные самостоятельные поиски текстов и самостоятельные их сверки». А А. В. Михайлов твердить, що «труд острожских издателей был большой и серьезный»²⁹.

Підсумовуючи, можна ствердити:

- 1) для праці було зібрано чимало як рукописних, так і друкованих книг, не лише зі слов'янського світу, але й із Заходу та Царгорода – збирали найкращі друковані видання того часу й у процесі виправлення всіх їх використовували;
- 2) спільним рішенням князя Константина Острозького та вчених Острозької академії вибрано текст Сімдесятьох, бо він від початків християнства був і досі залишається літургійним текстом всіх східних Церков;
- 3) Геннадіївська Біблія не була основою для Острозької, хоч її тексти, правдоподібно, були авторитетними хоча б тому, що, як вважалося, вони сягають часів Володимира Великого;
- 4) це була велика наукова праця, яка ґрунтувалася на грецькому оригіналі, що був вибраний через свою близькість до слов'янського та єврейського текстів;
- 5) слов'янські тексти виправляли за грецькими, у трьох книгах – за латинськими оригіналами, а коли було потрібно, то їх наново перекладали;
- 6) установлено слов'янський канон Святого Письма, коли до Біблії додано 3 Езри і 3 Макавеїв;
- 7) вибрано послідовність книг латинської Вульґати; правдоподібно, це зроблено під впливом Геннадіївської Біблії, яка з неї запозичила таку послідовність.

---

²⁹ Іван Огієнко (митрополит Іларіон), «Острозька Біблія 1581 року» // *Діло* ч. 25-29 (4-8.02.1931); Цуркан, *Славянський переклад Библии*, 212; А. В. Михайлов, *Опыт изучения текста книги Бытия пророка Моисея в древнеславянском переводе*, Варшава 1912, ч. I, с. CLXX.

Працю до друку готували: Герасим Смотрицький, Тимофій Михайлович, Діонісій Раллі-Палеолог, Євстатій Натанаїл та інші вчені разом із друкарем Іваном Федоровим. Вона була готова в 1580 р., навіть видрукували останню сторінку з датою «12 липня 1580 р.». Вийшла ж Острозька Біблія 12 серпня 1581 р., а наприкінці додано ще одну останню сторінку. Книгу поділено на п'ять частин, з яких кожна має свою нумерацію. Острозьку Біблію часто називали руською або словенською, і вона мала великий авторитет не лише в Україні, а й у всьому слов'янському світі³⁰.

Вплив Острозької Біблії

Із виданням Острозької Біблії завершується час нових перекладів старослов'янською, або церковнослов'янською, мовою. Текст і канон, встановлені виданням Острозької Біблії, стають загальноприйнятими. З часом виникла потреба нового видання Біблії. Про це думали і до такого проекту готувалися такі світочі українського церковного життя, як митрополит Петро Могила та його наступники, однак цей задум не вдалося реалізувати³¹.

Потреба в Біблії ставала щораз очевиднішою, і в Москві патріарх Никон зайнявся цим питанням. Спочатку планував видати цілковито нову, але пошуки текстів показали, що немає такого, який можна було б використати, зокрема і Геннадіївської Біблії, якої є декілька копій. Між царем і патріархом виникла суперечка, Никона було усунено, відтак ідея видання на деякий час відійшла на другий план. На Соборі 1660 р. ухвалено друкувати Біблію, передруковуючи Острозьку з незначними виправленнями.

Дослідники вважають, що до тексту внесено мало поправок і вони несуттєві. Хто займався цією справою – невідомо, знаємо тільки, що сам патріарх Никон був дуже незадоволений текстом Біблії³². Насправді правки стосувалися переважно зміни правопису та наголосів, відбулося змосковщення тексту, зокрема «народ руський» змінено на «народ великороссийский». Так почалося поступове присвоювання тексту. Згодом його почали вважати канонічним Російської Церкви³³. Остаточну крапку

---

³⁰ І. Огієнко (митрополит Іларіон), «Острозька Біблія 1581 року»; Я. Д. Ісаєвич, *Історія української культури*, том 2: *Виникнення та розвиток друкарства в Україні*, Київ 2001.

³¹ Д. Степовик, *Київська Біблія XVII століття*, Київ: УБТ 2001, 7-8.

³² Цуркан, *Славянський переклад Библии*, 217; Чистович, *История перевода Библии на русский язык*, 13-14.

³³ І. Огієнко (митрополит Іларіон), «Острозька Біблія 1581 року».

в цій справі в кінці XVII ст. поставила заборона друкувати на українських землях будь-які книги без дозволу московського патріарха, а церковні книги дозволяли видавати лиш у тому разі, коли вони були тотожні московським виданням³⁴.

Після видання Біблії в 1663 р. було створено комісію для виправлення тексту Святого Письма. З часом виправлень ставало все більше, але справа не рухалася з місця. У 1747 р. до роботи приступили нові люди. У 1750 р. Синод повідомив цариці Єлизаветі, що праця над виправленням Біблії закінчена. Друком вона вийшла в 1751 р., і її почали називати Єлизаветинською.

Ті, хто правив Святе Письмо, були свідомі, що Біблія слідувала за Олександрійським списком, а тому, як самі зазначають, використовували «Комплютенсис». Книги Товита і Юдити, які в Острозькій Біблії перекладено з Вульгати, вони переклали тут із грецької, а 3 Езри, з якої грецькою є лише фрагменти і якої ніколи не було в Септуагінті, перенесли в кінець Старого Завіту³⁵. Слів, яких не було в Бібліях, не викидали з тексту, а брали у круглі дужки³⁶.

Тому про Єлизаветинський текст Біблії, який багато разів передруковувався і є канонічним текстом Російської Церкви, можна без вагань сказати, що це дещо виправлена та мовно зросійщена Острозька Біблія³⁷.

Для цього видання Острозької Біблії з українським її перекладом виготовлено для комп'ютера черенки для старослов'янських букв, як їх виготовили острозькі друкарі. Відчищено також усі заставки, буквиці та кінцівки і друковано їх у великому виданні на тих місцях, де їх було надруковано в оригіналі.

Метою цієї статті було не лише проаналізувати текст, а й показати красу тієї праці, яку шанують усі слов'яни, і відродити пошану до неї на рідній землі.

---

³⁴ Т. И. Титов, *К истории Киевской Духовной Академии в XVII-XVIII вв.*, т. I, Киев 1910-1915, 23.

³⁵ Цуркан, *Славянский перевод Библии*, 217-220; Чистович, *История перевода Библии на русский язык*, 14-15; І. Огієнко (митрополит Іларіон), «Острозька Біблія 1581 року».

³⁶ Библия, Москва 1997, передрук Біблії з 1900 року, 55, Буття 43:32: «**всѣмъ** **пакъ** **ѡбъи**».

³⁷ І. Огієнко (митрополит Іларіон), «Острозька Біблія 1581 року».